

Yeni tarixi mərhələdə milli ideya

XII məqalə

Tarix yaddaş məharətidir, yaddaşların kəsişmə sahəsidir.

**Patrik HATTON,
ABŞ tarixçisi**

Türk dünyası yaddaşdır! Bu yaddaşın tərkibində ayrı-ayrı türk xalqlarının özəl yaddaşları vardır. “Fransa yaddaşı”ndan və Amerika “yaddaşsızlığından” türk xalqlarının yaddaşını fərqləndirən başlıca cəhət, türklərin müasir mərhələdə dövlət statusunda integrasiyasına qədər özünəxas təkamül yolu keçməsi ilə bağlıdır. Bu yolda qarşılıqlı dəstəklə yanaşı, müəyyən ziddiyyətlərin, dartsımların olduğu da məlumdur. Bir sıra araşdırmaçılar burada problem görməyə çalışırlar. Əslində isə keçilən yol indiki mərhələdə real integrasiya etməyi təmin edəcək faydalı “mədəni-tarixi və yaddaş bazasıdır”. Bunu sübut edək.

Türk toplumlarının özelliğinin bir tarixi-fəlsəfi izahı

Türklər qədimdən çox passionar olmaları və mifdən gələn tarixi missiyanı yerinə yetirmək izinə düşmələri ilə analoqu olmayan bir toparlanma, parçalanma və dövlət qurma dinamikasına sahibdirlər. Bu dinamika öncə türk tayfalarının, sonra tayfa birliklərinin və daha sonra xalqların və nəhayət, millətlərin münasibətlərinin fərqli “ritmləri” özünü göstərmişdir. Təsəvvür edək ki, tarixi qaynaqlara görə, qədimdən, hətta, eyni boya mənsub türk tayfaları arasında qanlı savaşlar, dartsımlar, hətta qan davaları, qisaslar olmuşdur. Bu özəllik tayfalar birliyi səviyyəsində də özünü göstərmişdir.

Müxtəlif türk boyları arasında dostluq və qohumluqdan düşmənçilik və sərt qarşıdurmalara, qanlı müharibələrə qədər dəyişkən bir mənzərə yaranmışdır. Lakin bu proseslər heç zaman türkləri türklüklərindən və ağır məqamlarda bir-birinə dəstəkdən məhrum edə bilməmişdir. Türk tarixi yaddaşında daha ədalətli və güclü olmaq üçün, hətta, ən yaxın ətrafı ilə sərt savaşlar mövcuddur. Türk hökmdarları arasında “daha ədalətli və güclü türk mənəm” imici uğrunda savaşlar da olmuşdur.

Birgə yaşamın xalq səviyyəsində bu proses bir qədər səngimişdir. Səbəbi isə maraqlıdır ki, türklərin xalq kimi formalaşmağa başladığı dövrdə başqa toplumların təsiri altına düşmələri ilə əlaqəli olmuşdur (təbii ki, bu, hər bir türk xalqına aid deyildir). Tayfalar birliyindən xalq formasına keçid bu səbəbdən yaddaş aspektində ziddiyyətli və qovğalarla doludur. Xüsusilə, türk xalqları içərisində ideya, siyasi aktivlik və dövlət quruculuğu baxımından daha passionar olan Qafqaz və Anadolu türkləri başqalarından seçilmişlər. Azər-

baycan türkləri indi “İran” adlanan ərəzidə əsrlərlə dövlət idarə etmişlər. Onların yaddaşından bu prosesin möhtəşəmliyi, qururu və buraxılan səhvlərin təhlili silinməz. Anadoluda türklər dünyanın ən güclü imperiyalarından birini qurmuşlar. Azərbaycan türklərinin qurduqları güclü imperiya ilə Anadoluda mövcud olan türk imperiyası arasında bir neçə dəfə savaş olmuş və bu da tarixi yaddaşa izini salmışdır.

Eyni zamanda, Mərkəzi Asiya türklərinin öz aralarında, Azərbaycan və Anadolu türkləri ilə münasibətlərdə yaddaşlarda bir sıra izlər hələ də qalmaqdadır. Bütün bunlar fəlsəfi aspektdə iki özəlliyi bizim yaddaşımızda saxlamaqdadır. Birincisi, türk xalqları arasında dövlət səviyyəsində qarşıdurmalar əsasən tayfalar və tayfalar birliyi formasında kəskinləşmişdir. Dövlətə olan türk xalqları kimi Osmanlı – Səfəvi rəqəbəti ön planda olmuşdur. Həmin mərhələnin başlıca tarixi dərsi bundan ibarətdir: türk dövlətçiliyi imperiya formasında inkişaf edə bilmir. Bunu tarix boyu 10 dəfədən çox nümunədə türklər sınamışlar.

Türklər xalq və millət səviyyəsində ancaq demokratik, dünyəvi, hüquqi idarəetməyə əsaslanan dövlət quruluşları şəraitində uğurlu ola bilirlər. Bu, hətta, xanlıqlar dövründə Azərbaycanın başına gələnlərin işığında belə aydın görünür.

Deməli, türk xalqları və sonra millətləri tarixin dərsləri nəticəsində dünyəvi hüquqi dövlət qurmağın ən perspektivli və faydalı olduğu qənaətinə artıq yaddaşlarında gəlmişlər. Bu gerçəkliyi XX əsrin əvvəllərində Şərqdə ilk dəfə demokratik respublika quran Şimali Azərbaycan türkləri (bu ərəzidə yaşayan hər bir xalq və etnik qruplarla birgə – bizdə ayrı-seçkilik heç zaman olmamışdır) öz acı təcrübələrində bir daha sınaqdan keçirdilər. Ona görə “acı təcrübə” ki, biz anladığımız ki, müstəqil dövlət qurmaq işin yarısıdır və burada tarixi keçmişdə olan təcrübə kifayət etmir.

Çünki artıq “millət” və “dövlət” məfhumlarının “müstəqillik” və “müasirliklə” fərqli münasibətləri mövcuddur və buna “zamanın tələbi” deyirik. Həmin səbəbdən, biz Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrünün geosiyasi ziddiyyətlərindən salamat çıxma bilmədik. Ulu öndər Heydər Əliyev bunlara görə öyrədirdi ki, “müstəqilliyi qorumaq, onu əldə etməkdən daha çətin məsələdir!” Azərbaycanlıların dövlətçilik kontekstində bu təcrübəsi artıq vardır, ondan dərs almağı bu toplum bacarmışdır. Və bu prosesdə həlledici rolü ümum-millət lider Heydər Əliyev oynamışdır.

Bəli, Heydər Əliyevin “bir millət, iki dövlət” formulu faktiki olaraq tarixi yaddaşımızın “yaşamaq ekologiyasını”, “dövlət kimi müstəqil mövcud olmaq yolu”nu müəyyənləşdirir. Tarixi yaddaş aspektində bu formul yaddaşda iki faktorun – toplu kimi var olmaq ilə (mədəniyyət vasitəsilə) dövlət kimi varolmanın (millət olmaq yolu ilə) sintezini lakonik ifadə etmişdir. Biz tarixi, mədəni birgəyaşam üsulu aspektində türk milləti, müstəqil dövlət kimi mövcud olmaq üçün isə azərbaycanlılarıq. Dövlət məsələsində dünyaduyumu, yaddaşı, şüuru və davranışı azərbaycançılığa yönəltməliyik. Azərbaycançılıq Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi məzmununda Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, adət-ənənəsini sevməklə Vətənimizin müstəqil dövlət kimi mövcudluğu naminə yaddaşda dövlətçilik şüurunu daim aktuallaşdıraraq, onların vəhdətini yaratmaqla bağlıdır. Azərbaycançı olmaq Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi “görməyi bacarmaq” deməkdir. Və müstəqil dövlət olaraq Azərbaycan hər bir dövlətlə münasibətlərini qurmasını qəbul etmək deməkdir.

Deməli, azərbaycanlıların tarixi yaddaşı həm mədəniyyət, həm də dövlətçilik aspektlərində artıq yetkin və konkret məzmunla malik faktor kimi mövcuddur. Bu keyfiyyətdə Azərbaycan türk dövlətlərinin integrasiya prosesini stimullaşdırır və haqlı olaraq aparıcı rol oynayır.

Türk tarixi yaddaşının başqa özəlliyi indi TDT-yə üzv olan hər bir dövlətin etnik yolu keçməsi ilə şərtlənir. Yəni TDT-də olan üzv dövlətlər, Türkiyə istisna olmaqla, yaddaş aspektində Azərbaycan kimi acı təcrübəyə malikdirlər. Onlar da “tarixin dövlətçilik qazanında” bismişlər və özlərinə xas təcrübəyə malikdirlər. Amerika integrasiya formasından türklərin integrasiya formasının üstün cəhəti və perspektivi bu aspektdən qaynaqlanır. Yəni türk integrasiyasının təməlində etnik eynilik deyil, mədəniyyət ümumiliyi, dini ümumilik və dövlət təcrübəsi dayanır! Mədəniyyət, din və dövlət yaddaşı öncədən integrasiya münasibətlərində “böyük qardaş – kiçik qardaş” münasibətlər iyerarxiyasını aradan çıxarır. Ön plana qarşılıqlı faydalı və beynəlxalq hüquqa əsaslanan müttəfiqlik və həmin anlamda da birlik, bütövlük modeli çıxır. Bundan sonra heç bir təsir türk xalqlarını bərabərhuquqlu münasibətlər çərçivəsindən kənara çıxara bilməz. Bizim tarixi yaddaşımız həmin sapmaların bütövlükdə millətə, türk qöv-münə və insanlığa nə qədər zərər verdiyini göstərən nümunələrlə doludur. Türklər həmin tarixi səhvləri təkrarlamazlar!

Azərbaycanlılıq və dövlətçilik

Azərbaycanlı olmaq etnik mənsubluq deyildir. Azərbaycanlı olmaq eyni mədəniyyətə və dövlətə sahib olan insanların vətəndaşlıq hüququdur. Mədəni-əxlaqi və psixoloji birliyinin, birgəyaşam üsulunun ən gözəl formuludur. Azərbaycanlı olduğunu duymadan, hiss etmədən müstəqil Azərbaycan dövlətini görə bilməzsən – başqa yanaşma hər zaman qüsurlu və məhdud olacaqdır! Azərbaycan burada yaşayan hər bir insanın, vətəndaşın dövlətidir. Burada hər hansı etnik üstünlükdən söhbət gedə bilməz. Eyni anlam türkiyəlilikdə, qazaxıstanlılıqda, özbəkistanlılıqda, qırğızıstanlılıqda və türkmənistanlılıqda mövcuddur. TDT-yə üzv olan dövlətlərin toplumları bu baxımdan multikultural mühitdə birgəyaşam təcrübəsinə malik, tarixin sınaqlarından çıxmış formula malikdirlər. Məsələn, hələ Qaraxanlar xanlığı dövründə müxtəlif dinə mənsub olanları Xan (Kağan) bir araya toplayıb, onlarla fərqli dinlərin, konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasını təmin etmənin ideoloji və hüquqi məsələlərini müzakirə edərdi. Yəni multikulturalıq TDT üzvlərinə kənardan gətirilmiş münasibətlər ənənəsi deyildir, əsrlərlə toplumların daxilində formalaşmış və dövlət tərəfindən dəstəklənən sosial-psixoloji və siyasi-mədəni fenomendir.

Beləliklə, əsrlərlə formalaşmış və özündə multikulturalıq, öz dövlətinin olmasına canatmaları ehtiva edən tarixi yaddaşda malik xalqların müasir şərtlər daxilində integrasiya formasından söhbət gedir! Təbii ki, təməlində multikulturalıq anlayışı olan integrasiya avtomatik ola-

raq hüquqi, mədəni-mədəni bərabərliyi də özündə daşıyır. Bu cür integrasiyanı çox perspektivli hesab etmək olar.

Məsələ milli ideya aspektində çox maraqlıdır. Çünki yuxarıda vurğuladığımız faktorların işığında türk dövlətlərinin integrasiyasının hər bir dövlətin milli ideyasının reallaşması kontekstində konkret məzmun aldığı aydınlaşır. O cümlədən, yeni tarixi mərhələdə Azərbaycanın milli ideyasının məzmununda türk integrasiyası faktorunun nəzərə alınması və ayrıca TDT-nin təşkilat kimi bu prosesdə aktiv iştirakı maraqlı düşüncələrə yol açır. Onu vurğulayaq ki, Azərbaycanın xarici siyasətinin yeni tarixi dönmədə prioritet istiqamətlərindən biri TDT-nin gücləndirilməsi ilə bağlıdır.

Prezident İlham Əliyevin bu məsələnin strateji əhəmiyyəti kontekstində ifadə etdiyi fikirlər çox əhəmiyyətlidir. Dövlət başçısı andiçmə mərasimində demişdir ki, TDT-nin formalaşmasının bazasında “təbii müttəfiqlik” anlayışı yerləşir. Bu anlayış tarixi, mədəni və dövlətçilik ənənələrini ehtiva edir. Azərbaycan lideri fikirlərini ümumləşdirərək bəyan etmişdir ki, “Bizim ailəmiz türk dünyasıdır!” Deməli, TDT, sadəcə olaraq, müstəqil dövlətlərin birliyi deyildir – onun anlamı bu sərhədi aşır. Çünki, o, məcazi mənada bir ailə sayılan xalqların tarixindən, mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən qaynaqlanan dəyərlərin, dəyişməz “mədəni-əxlaqi və birgəyaşam kodlarından” qidalanan ideyanın reallaşmasıdır.

Azərbaycan Prezidenti bu ideyanın tərkib hissələrini də müəyyən etmişdir və onları biz yazılarımızda “Türk birliyinin 8 təməl faktorları” kimi təqdim etmişik. Həmin faktorları bir daha vurğulayaq: böyük coğrafiyası, böyük ərəzisi, böyük hərbi gücü, böyük iqtisadiyyatı, zəngin təbii sərvətləri, geniş nəqliyyat yolları, dinamik demografik sferası və “bir soydan, kökdən olan xalqlar” (İlham Əliyev). Bu 8 təməl amilin mərkəzində tarixi-mədəni faktor – eyni soy və kök dayanır! Çünki məhz həmin faktor türk integrasiyasını perspektiv baxımından ideya statusunda bütün integrasiya modellərinin fəvqünə yüksəldir! Bu da integrasiya prosesinin hər bir üzvünün öz milli ideyasını ümumtürk və bəşəri miqyasda transformasiya etməsi zərurətini və ehtiyacını meydana çıxarır. Yəni türk integrasiyası, əslində, böyük milli ideyanın tarixdə ilk dəfə olaraq çox sayda dövləti birləşdirən aparıcı faktora çevrilməsi imkanı və tarixidir! Milli ideya ilk dəfə olaraq bir toplumun mədəni, əxlaqi, ideoloji, mədəni çərçivəsini aşaraq eyni soya və kökə malik toplumların birgə varolma fəlsəfəsinin mərkəzinə gətirilir!

(ardı var)

**Füzuli QURBANOV,
XQ-nin analitiki,
fəlsəfə elmləri doktoru**